

WŚRÓD LUDZI, RZECZY I ZNAKÓW

KRZYSZTOFOWI POMIANOWI
W DARZE

redakcja naukowa

Andrzej Kołakowski

Andrzej Mencwel

Jacek Migasiński

Paweł Rodak

Małgorzata Szpakowska

Imperium przeciw Kozakom? Jekaterynosław-Dniepropetrowsk w poszukiwaniu początków miasta

Wybór punktu początkowego historii narodu, regionu czy miasta nie może być tylko i wyłącznie przedmiotem abstrakcyjnych rozważań erudytów. W sporach o pochodzeniu i dziedziczeniu nieuchronnie ujawniają się ideologiczne aspiracje współczesności. Kontekstem czasem ledwie uchwytnym, częściej jednak wystarczająco oczywistym nawet najbardziej wyrafinowanych dyskusji akademickich są preferencje historiografów i oczekiwania różnych grup społeczno-kulturowych.

W przypadku Jekaterynosławia-Dniepropetrowska jedną z kluczowych i do tej pory nierozstrzygniętych kwestii jest *początek* jego historii. Miasto dwa razy świętowało swój okrągły jubileusz, najpierw stulecie w 1887 roku, a potem dwusetlecie w 1976. Ta niekonsekwencja musi przykuwać uwagę. Jekaterynosław uroczyście obchodził swoje stuletnie urodziny w 1887 roku, tuż przed swoją szybką transformacją, kiedy to miasto przekształcało się w jedno z głównych centrów industrialnych imperium Romanowów. Jednak dwusetlecie, już nie Jekaterynosławia, a Dniepropetrowska (zmiana nazwy nastąpiła w 1926 roku) związane było z osobą Leonida Breżniewa i właśnie dlatego „wypadło” nie w 1987 roku, a w 1976.

W historiografii można doliczyć się co najmniej pięciu alternatywnych punktów w czasie i przestrzeni, w których miała narodzić się historia Dniepropetrowska. Te z kolei podporządkowane są dwóm schematom, które tu określimy jako „imperialny” i „kozacki”. Co szczególnie ciekawe, w tym ostatnim pojawia się ważny polski akcent! Opiszemy i przeanalizujemy ewolucję obu tych wątków tematycznych i pokażemy, jak w czasach postsowieckich kozacka *prehistoria* miasta przekształciła się z niewinnego detalu miejscowego kolorytu w głównego konkurenta imperialnej genealogii tego miejsca.

Miasto potiomkinowskie

W rezultacie wojen z Imperium Osmańskim w latach 1768–1774 i 1787–1791 Rosja objęła kontrolę nad Krymem i terenem na północ od Morza Czarnego. Południe imperium powinno było, według planów Katarzyny II, stać się przy-

czołkiem do ekspansji imperium na południe, w stronę Konstantynopola, i rywalizować z północnym projektem Piotra I. Położony na południu Jekaterynosław powinien był przyćmić i starą Moskwę, i nowy Sankt Petersburg¹.

Budowę miasta gubernialnego ku czci Katarzyny II (stąd nazwa Jekaterynosław) zaplanowano w latach 1775–1776. Teren do budowy wybrał gubernator Wasilij Czertkow – wyznaczył miejsce przy ujściu rzeki Kilczeń do lewego dopływu Dniepru, Samary, na miejscu osady Łoszakiwka. Miasto założono w 1777 roku. Następnej wiosny okazało się, że lokalizację wybrano wyjątkowo nieszczęśliwie – po wiosennych powodziach wyszło na jaw, że w tej błotnistej okolicy istnieje zagrożenie malarią. Do tego doszło do pomyłki w obliczeniach nawigacyjnych – do Jekaterynosławia I mogły dopłynąć tylko małe statki, a plany zakładały założenie tutaj dużego portu².

Inspirator „jekaterynosławskiego projektu”, faworyt imperatorowej Grigorij Potiomkin, osobiście wybrał miejsce dla Jekaterynosławia II – na prawym brzegu Dniepru, gdzie mieściła się kozacka sloboda Połowica (liczyła wtedy około stu dworów, to jest około ośmiuset osób³), pomiędzy osadami Stare i Nowe Kajdaki (inna pisownia to: Kodak/Kudak, Kajdak⁴). Nieliczni mieszkańcy Jekaterynosławia I i tymczasowa administracja Jekaterynosławia II mieszkali wówczas w slobodzie Nowe Kajdaki⁵.

Dziewiątego maja 1787 roku podczas podróży po nowo przyłączonym południu imperium Katarzyna II położyła kamień węgielny pod budowę Soboru Przemienienia Pańskiego, „wspaniałej świątyni” pomysłu Potiomkina, „na wzór (bazyliki) św. Pawła za Murami” w Rzymie (Santa Paolo fuori le Mura)⁶.

¹ Więcej na temat „projektu greckiego”: Edgar Hösch, *Das sogenannte ‚griechische Projekt‘ Katharinas II: Ideologie und Wirklichkeit der russischen Orientpolitik in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas“, 12 / 1964, s. 168–206; Andrij Zorin, *Kormia dwugławogo orła... Russkaja literatura i gosudarstvennaja ideologia w poslednej treti XVIII – pervoj treti XIX wieka*, Moskwa 2004, s. 35–45.

² Niełatwe początki historii miasta już w 1887 roku określono jako „jekaterynosławskie błędzenie”: Aleksandr Jegorow, *Jekaterinosławskoje blukanie (1777–1791)*, Jekaterinosław 1887.

³ M. E. Kawun, *Dynamika depopuliacji slobody Połowyci w procesi urbohenezu Katerynosławia (1789–1797): istoryko-demograficzna rekonstrukcja, Istorija i kul'tura Prydniprozwja: newidomi ta matowidomi storinky*, tom 8, Dnipropetrows'k 2011, s. 31.

⁴ Pochodzi od nazwy polskiej twierdzy Kudak (Kodak), zbudowanej w dolnym biegu Dniepru w 1635 roku w celu powstrzymania zaporoskich Kozaków i dość szybko przez nich zdobytej. Patrz: Maryan Dubiecki, *Kudak. Twierdza kresowa i jej okolice*, Warszawa 1900; Aleksander Czolowski, *Kudak: przyczynki do założenia i upadku twierdzy*, Lwów 1926.

⁵ Konstantin Korol'kow, *Stoletnij jubilej Jekatierinosławia 1787 – 9-go maja – 1887*, tom 1, Jekatierinosław 1887, s. 12. „Miasteczko Nowy Kajdak” jest opisane w: Wasilij Zujew, *Putieszestwiemnyje zapiski ot S. Pietierburga do Chersona w 1781 i 1782 godu*, Sankt-Petersburg 1787, s. 251.

⁶ Więcej o historii położenia kamienia węgielnego pod gmach soboru i o historiograficznym zamieszaniu wokół kwestii, na wzór której rzymskiej świątyni powinien być budowany: św. Pawła czy św. Piotra, zobacz: Natalija Polons'ka-Wasylenko, *Nezdijnszenyj architekturnyj proekt (Do istorii Katerynosławia)*, w: tejże *Zaporizhzhia XVIII stolittia ta jobo spadshczyna*, tom 2, Monachium 1967, s. 170–177.

Plan Grigorija Potiomkina oprócz wzniesienia wielkiego soboru zakładał budowę w Jekaterynosławiu licznych budowli „w greckim i rzymskim guście”, zakładu sukienniczego i jedwabniczego, uniwersytetu i akademii muzycznej⁷. Jednakże nowa wojna z imperium osmańskim, która zaczęła się w tymże 1787 roku, spowolniła budowę miasta. Śmierć Grigorija Potiomkina 5 października 1791 roku przyniosła nieodwracalne szkody stołecznym planom Jekaterynosławia. Po śmierci Katarzyny 6 listopada 1796 roku i po wstąpieniu na tron nienawidzącego matki Pawła I budowę miasta w ogóle zarzucono. „Czas gigantycznych przedsięwzięć”⁸ dla Jekaterynosławia zakończył się, a faktycznie nie zdążył się rozpocząć. Paweł przemianował Jekaterynosław na Noworosyjsk i dopiero po jego śmierci w trakcie przewrotu pałacowego car Aleksander I przywrócił miastu status gubernialny i poprzednią nazwę.

Pozostawiony sam sobie Jekaterynosław stał się typowym prowincjonalnym miastem. Urzędnik, który odwiedził go w początkach XIX wieku, zobaczył „nudne ustronie, nie większe i nie piękniejsze niż przyzwoita mieścinka”⁹. Innego gościa Jekaterynosław sprowokował do romantycznych rozważań na temat przemijania wszystkich ziemskich rzeczy¹⁰. Jeden z pierwszych historyków miasta, biskup Gawriił (Rozanow), ubolewał, że „w bardzo krótkim czasie Jekaterynosław stracił wszystko; miał nadzieję lśnić od złota, a przekształcił się w gliniane naczynie czy też w tę samą (osadę) Połowicę, na miejscu której był zakładany”¹¹. Jak to określił współczesny badacz historii, Jekaterynosław, wymyślony jako nowa stolica, stał się najprawdziwszą wioską potiomkinowską¹².

Obchody stulecia miasta w 1887 roku

Jak prezentował się Jekaterynosław w przededniu stuletniego jubileuszu? Było to nieduże prowincjonalne miasto gubernialne, położone w regionie południowych stepów, o niedoszłym statusie stolicy, o którym świadczył teraz tylko, po pierwsze, niezwykle szeroki prospekt, z dwoma bulwarami, noszący nazwę ku pamięci imperatorowej Katarzyny II, po drugie, zatwierdzony w 1811 roku herb, na którym widniał złoty monogram Katarzyny.

⁷ Cytat za: Dmitrij I. Bagalej, *Kolonizacja Noworosyjskiego kraja i pierwsze szagi jego po puti kul'tury*, Kijów 1889, s. 45.

⁸ Grigorij Titow, *Pis'ma iz Jekaterinosławia*, Odessa 1849, s. 114.

⁹ Paweł Sumarokow, *Dosugi krymskiego sudji ili wtoroje putieszestwije w Tawridu*, Sankt-Petersburg 1803, część 1, s. 68.

¹⁰ Ivan Wernet, *Jeszio neskol'ko moich wospominań*, „Ukrainskij westnik”, 3/1816 (Charków), s. 173–190.

¹¹ Gawriił (W. F. Rosanow), *Prodołženije oczerka o Noworosyjskom kraje. Period s 1787 po 1837 god*, „Zapiski Impieratorskiego Odiesskiego obszczestwa istorii i drierwnostiej”, V/1863 (Odessa), s. 459.

¹² A. M. Panczenko, «Potiomkinskije dieriewni» kak kulturnyj mif. Iz istorii russkoj kul'tury, tom IV: (XVIII–naczało XIX wieka), wydanie 2, Moskwa 2000, s. 695.

Rozpadający się budynek pałacu Potiomkina dobrze symbolizował los głównych miejsc, związanych z wielkim stołecznym projektem. W latach czterdziestych XIX wieku pałac stał się miejscem posiedzeń miejscowego zgromadzenia *dworian*.

Biskup Gawriił (Rożanow) w 1830 roku zaczął budowę nowego soboru Przemienienia Pańskiego, dlatego że wcześniejszy był „drewniany, pomalowany czerwoną farbą i otoczony na w pół rozpadającym się ogrodzeniem”¹³. Ta świątynia pod względem rozmiarów była sześć razy mniejsza od soboru zamysłu Potiomkina – o rozmachu jego niezrealizowanego pomysłu przypominało bodajże ogrodzenie, zbudowane wzdłuż obwodu oryginalnych fundamentów.

Jekaterynosław niczym szczególnym nie wyróżniał się w oczach przyjezdnych. Co najwyżej gości z północy zadziwiał jego południowy klimat¹⁴, tak jak kiedyś Potiomkina i Katarzynę II.

Wydany w 1875 roku w Londynie przewodnik „po Rosji, Polsce i Finlandii” określił jako „najbardziej uderzającą cechę tego miasta” jego żydowską ludność, „zamieszkałą pomiędzy Dnieprem a bazarem, po drugiej stronie pływającego mostu”, a za „cechę wszechobecną w mieście” uznał „brud”¹⁵.

Rozwój Jekaterynosławia stał się bardziej zauważalny pod koniec lat pięćdziesiątych XIX wieku. Znacznie zwiększyła się liczba mieszkańców: jeśli w połowie XIX wieku żyło tam około 20 tysięcy ludzi, to w 1885 roku – już 46 976¹⁶. W 1859 roku w mieście pojawił się telegraf, a w 1869 roku – wodociąg. Jednak rzeczywiste przecucie zmian ogarnęło mieszkańców w latach osiemdziesiątych XIX wieku: do miasta prowadziła trasa kolejowa, a w 1884 roku brzegi Dniepru połączył most kolejowy (inżynieryjne cudo tego czasu, przed jego zbudowaniem brzegi rzeki wiązał drewniany most pływający, rozbierany na zimę i uważany za najdłuższy w całym rosyjskim imperium).

Perspektywa przemysłowego rozwoju Jekaterynosławia, widziana w kontekście rozpracowywania wielkiego Krzyworoskiego Zagłębia Rud Żelaza, była ważnym aspektem świętowania stuletniego jubileuszu miasta, które zainicjowało miejscowe *dworiaństwo*. Wmurowanie kamienia węgielnego pod budowę Soboru Przemienienia Pańskiego przez cesarzową Katarzynę II w 1787 roku, które stało się punktem początkowym obliczania wieku miasta, było nie tylko przypomnieniem niezrealizowanych ambicji stołecznych miasta. Miało być również zwiastunem tego, że miasto ze swym nowym obliczem, z rosnącym w siłę przemysłem, a „od zarania przeznaczone do wielkich państwowych celów”¹⁷ naresz-

¹³ Konstantin Korolkow, *Stoletnij jubilej Jekatierinosławia...*, s. 51–52.

¹⁴ Zobacz na przykład: Wissarion G. Bielinskij, *Pis'ma M. V. Bielinskoj o prebywanii w Jekatierinosławie*, w: tegoż, *Połnoje sobranije sozincienij*, tom 12, Moskwa 1956, s. 291.

¹⁵ *Handbook for Travellers in Russia, Poland, and Finland; including the Crimea, Caucasus, Siberia, and Central Asia*, wydanie 3, London 1875, p. 345.

¹⁶ A. G. Bolebruch (red.), *Dnipropetrows'k. Vichy istorii*, Dnipropetrows'k 2001, s. 79.

¹⁷ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 9 maja 1887, s. 131.

cie realizuje swój potencjał i ziści się jego przeznaczenie. Tym samym jubileusz stulecia miasta przyniósł pierwsze próby konceptualizacji historii miasta i pociągnął za sobą kolejne.

Na jubileusz miasta przygotowano nie tylko historyczny raport o „pierwszym stuleciu”¹⁸, ale też dwadzieścia pięć wydań „Jekaterynosławskiego biuletynu jubileuszowego”. Interesujące, że w biuletynie znalazło się miejsce dla wiersza w języku ukraińskim¹⁹, zapisanego według zasad rosyjskiej ortografii. Mówił o „zbudowanym przez carycę” mieście i „że tam gdzie Połowica – wielka sława wybrzmiała...”²⁰.

W tym tekście interesujące jest przywołanie kozackiej *słobody* i przeciwstawienie jej „wielkiej sławy” projektu Katarzyny. W jubileuszowych publikacjach nie negowano okoliczności, że Jekaterynosław założono „na miejscu zaporoskiej osady Połowica”²¹. Jednak podkreślano aspekt przeobrażenia „bezludnego kraju”, „pustynnego stepu”²².

W odezwie z okazji jubileuszu głowy miejskiej administracji (*gorodskoj gowowa*) Jakowlewa miasto opisuje się jako „jeden z ośrodków szerzenia kultury i cywilizacji w całym kraju noworosyjskim”²³. Blask projektu Katarzyny II (choćby niezrealizowanego) był bezpośrednio związany z retoryką ujarznienia południowego stepu i przeszczepienia na ten teren oświeconego porządku. W mowie Jakowlewa z 9 maja 1787 roku podkreślano: „Sto lat temu na tym miejscu, gdzie teraz leży miasto Jekaterynosław, było pustkowie otoczone ze wszystkich stron niezmiernymi stepami, na których niemal nikt nie mieszkał”²⁴. „Jekaterynosławski biuletyn jubileuszowy” wtórował mu, pisząc: „Z dzikiego, prawie bezludnego kraju, miały być stworzone nowe Ateny”²⁵.

Jubileusz świętowano w Jekaterynosławiu 9 i 10 maja²⁶ i nie było w nim niczego niezwykłego na tle innych uroczystości tego rodzaju odprawianych w rosyjskim imperium. W przeddzień, 8 maja, we wszystkich cerkwiach, do-

¹⁸ M. M. Władimirow, *Pierwoje stoletije g. Jekatierinosława, 1787–1887*, Jekatierinosław 1887.

¹⁹ Ograniczenia dotyczące druku w języku ukraińskim wprowadzał w imperium rosyjskim tak zwany cyrkularz wałujewski, tajny okólnik ministra edukacji Wałujewa z 1863 roku i ukaz cara Aleksandra II z 1876 roku. Ustawy te dotyczyły między innymi nakazu zapisywania ukraińskich słów z pomocą rosyjskich liter. Więcej zobacz w: David Saunders, *Russia and Ukraine under Alexander II: the Valuev Edict of 1863*, „The International History Review”, 1(17)/1995, s. 23–50; Ricarda Vulpius, *Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860–1920*, Wiesbaden 2005; Johannes Remy, *The Valuev Circular and Censorship of Ukrainian Publications in the Russian Empire (1863–1876): Intention and Practice*, „Canadian Slavonic Papers”, 1–2(49)/2007, s. 87–110.

²⁰ M. Kriworotow, *Dawno i teper’*, „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 3 maja 1887, s. 103.

²¹ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 9 kwietnia 1887, s. 2.

²² „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 7 maja 1887, s. 118–119.

²³ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 3 maja 1887, s. 101.

²⁴ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 12 maja 1887, s. 145.

²⁵ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 9 maja 1887, s. 130.

²⁶ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 3 maja 1887, s. 102–103.

mach modlitwy i synagogach odbywała się liturgia lub msza za pokój duszy zmarłych przedstawicieli miejscowego duchowieństwa, administracji i mieszkańców. Rankiem 9 maja w katedralnym Soborze Przemienienia Pańskiego odprawiono panichidę za Katarzynę II. Uroczyste posiedzenie dumy miejskiej w dawnym pałacu Potiomkina rozpoczęło przemówienie głowy administracji i odczytanie najpokorniejszego zwrotu do cara, który był „w tymże czasie wysłany telegraficznie”²⁷. W ciągu dnia w potiomkinowskim ogrodzie miał miejsce „bezpłatny (powszechny) festiwal z muzyką i fajerwerkami”. W ten dzień symbolicznie rozpoczęto budowę taniej stołówki miejscowego towarzystwa charytatywnego, dla biednych wyznania chrześcijańskiego i żydowskiego²⁸. Wieczorem, około godziny 10, na placu przed budynkiem gimnazjum, pokazano obrazy z latarni czarnoksiężskiej (*laterna magica*); obrazy przedstawiały podróż Katarzyny II; były portrety niektórych jekaterynosławskich gubernatorów, archijerejów i innych. Zgromadzonemu tłumowi podobał się pokaz obrazów”²⁹.

W poprzedzających obchody tekstach nieraz pisano o zbiórce pieniędzy na założenie publicznej biblioteki, która „jest niespożyтым źródłem sił intelektualno-moralnych wszystkich mieszkańców”³⁰. Jednak nie udało się zebrać pieniędzy. Za to 10 maja 1878 roku nastąpiło otwarcie „zakładu metalurgicznego, który zbudowało na miejskim terenie Towarzystwo Briańskie”³¹. Organizatorzy obchodów stulecia miasta trafnie dostrzegli pierwsze oznaki nowego oblicza miasta w świetle „odkrycia i zbadania licznych bogactw kopalnych”³². Właśnie w Zakładach Briańskich na początku XX wieku pracował bolszewik Hryhorij Petrowski, który w 1912 roku stał się posłem Dumy Państwowej, a w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku był jednym z przywódców sowieckiej Ukrainy. Na cześć Petrowskiego Jekaterynosław w 1926 roku otrzymał nową, sowiecką nazwę, utworzoną od rzeki Dniepr i nazwiska ważnego sowieckiego funkcjonariusza.

Brezniewowskie miasto zamknięte

Sowiecki Dniepropetrowsk mało odróżniał się od innych dużych miast przemysłowych. Jednak po drugiej wojnie światowej zyskał nowy ważny rys. Jeszcze w 1944 roku przy udziale niemieckich jeńców wojennych na skrajach Dniepropetrowska zaczęto budowę zakładów samochodowych. Na mocy tajnego zarządzenia rady ministrów ZSRR z 9 maja 1951 roku fabryka została przekaza-

²⁷ *Prazdniestwo stoletija goroda Jekatierinosława*, „Istoriczeskij westnik”, 27/1887, s. 220.

²⁸ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 9 maja 1887, s. 132.

²⁹ *Prazdniestwo stoletija...*, s. 221.

³⁰ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 9 maja 1887, s. 131.

³¹ „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, 12 maja 1887, s. 146.

³² „Jekatierinosławskij Jubilejnyj Listok”, № 15, 9 maja 1887, s. 131.

zana pod zarząd ministerstwa obrony i przeprofilowana w kierunku seryjnej produkcji raketowej, w szczególności raket przenoszących głowice jądrowe i termojądrowe³³.

Od 1966 roku zakonspirowane przedsiębiorstwo zaczęło nosić nazwę „Południowe Zakłady Budowy Maszyn”: *Jużmasz* po rosyjsku i *Piwdenmasz* po ukraińsku. I właśnie produkcja raket w Jużmaszu była powodem zamknięcia miasta – do Dniepropetrowska nie mogli wjeżdżać cudzoziemcy (dotyczyło to również obywateli państw obozu socjalistycznego), a decyzję w tej kwestii podjęto w 1959 roku. Model pełnego zamknięcia miasta (łącznie z nieumieszczeniem go na mapie), właściwy dla osiedli stworzonych od zera, niewielkich i ukierunkowanych na konkretny rodzaj tajnego przemysłu³⁴, nie był możliwy w przypadku dużego Dniepropetrowska. Miasto zaliczono do kategorii „umownie zamkniętych” miast, co oznaczało zupełny zakaz wspominania o strategicznych przedsiębiorstwach i niewpuszczanie do miasta cudzoziemców.

Dniepropetrowsk był największym spośród jedenastu miast zamkniętych na Ukrainie, w 1970 roku mieszkało w nim 917074 ludzi, stąd musiał łączyć życie dużego ośrodka przemysłowego ze szczególnym charakterem tajnego ośrodka. Przy tym wielu mieszkańców Dniepropetrowska postrzegało umowne zamknięcie miasta jako rodzaj wyróżnienia– uznania dla szczególnej roli Jużmaszu i przyczynku do lepszego zaopatrzenia w produkty spożywcze w porównaniu z wieloma „otwartymi” miastami ZSRR, i wołało nie zwracać uwagi na przykład na to, że w szpitalu psychiatrycznym w podmiejskiej Igreni istniał specjalny oddział, na którym „leczono” więźniów politycznych³⁵.

Jednak najważniejszą sprawą dla samoświadomości Dniepropetrowska lat siedemdziesiątych nie był fakt zamknięcia miasta, lecz to, że od 1964 roku na czele KC Partii Komunistycznej i tym samym sowieckiego państwa stał „swój” Leonid Breżniew. Breżniew urodził się w położonym niedaleko Dniepropetrowska przemysłowym mieście Kamenskoje/Kamjans`ke (obecnie Dnieprodzierżynsk). Rozwój przemysłowy tego miasta zaczął się od przeniesienia tam w 1887 roku warszawskiej fabryki stali (w roku 1914 w mieście mieszkało 12 tysięcy Polaków).³⁶ Od końca lat trzydziestych Breżniew pracował w obwodowym

³³ Więcej, zob. w: Andrij Portnow, Tetiana Portnowa, *Stolica zastoja? Breżniewskij mij Dniepropietrowska*, „*Neprikosnovennyj zapas*”, 5/2014, s. 71–87. Niniejszy podrozdział naszego artykułu jest skróconym wariantem wyżej wskazanej publikacji.

³⁴ O wariantach sowieckiego „zamykania” miast zobacz: T. S. Kondratjewa, A. K. Sokołow, *Reżymnyje ludi w SSSR*, Moskwa 2009; Thomas M. Bohn, *Das sowjetische System der „geschlossenen Städte”. Meldewesen und Wohnungsmangel als Indikatoren sozialer Ungleichheit*, w: Friedrich Lenger, Klaus Tenfelde (Hrsg.), *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung– Entwicklung – Erosion*, Köln–Weimar–Wien 2006, s. 373–386.

³⁵ Zobacz wspomnienia jednego z „pacjentów” szpitala w Igreni: Leonid Plyushch, *History`s Carnival. A Dissident`s Autobiography*, London 1979, s. 309–327.

³⁶ Zygmunt Łukawski, *Ludność polska w Rosji. 1863–1914*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1978, s. 56–57.

komitecie Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy, od jesieni 1947 roku do 1950 roku był jego pierwszym sekretarzem.

Breżniew nie miał wpływu na decyzję o przekształceniu dniproperetrowskiej fabryki samochodowej w tajne zakłady produkcji rakiet. Zapadła ona w 1951 roku, a w tym czasie pełnił on funkcję pierwszego sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Mołdawii. Zjawiał się w Dniepropetrowsku bardzo rzadko, przyjeżdżał na krótko. Jednak utrwaliło się przekonanie o szczególnym znaczeniu Dniepropietrowska dla Breżniewa, na co wpłynęły między innymi wzmianki o tym mieście w jego wspomnieniach³⁷.

Praca Breżniewa w Dniepropietrowsku była tylko jednym z etapów jego drogi do stanowiska sekretarza generalnego Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego, choć często kojarzono go właśnie z Dniepropetrowskiem i za życia, i po śmierci, a samo miasto nazywano „kuźnią kadr rządzących”. Teza o „nieproporcjonalnie dużej” liczbie osób pochodzących z Dniepropetrowska wśród wyższych dostojników czasów Breżniewa była niemalże truizmem. Amerykańscy sowietolodzy lubili rozważania o „wyjątkowej lojalności Breżniewa w stosunku do jego dniproperetrowskich korzeni”³⁸. Te oceny były mocno przesadzone, jednak przetrwały i samego Breżniewa, i Związek Sowiecki.

Jubileusz miasta Breżniewa

O wyglądzie miasta i nastrojach w Dniepropetrowsku lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych decydowała inteligencja techniczna. Według niektórych zawyżonych ocen pracownicy i inżynierowie Jużmasz, biura konstrukcyjnego Jużnoje i członkowie ich rodzin, stanowili do 60 procent ludności miasta³⁹. Oprócz tego wielu mieszkańców miasta podzielało pogląd o szczególnej „opiece”, którą Breżniew jakoby miał otaczać Dniepropetrowsk.

W takiej atmosferze na początku lat siedemdziesiątych miejscowe władze powzięły pomysł świętowania dwustulecia miasta. Pojawił się jednak nieoczekiwany problem „techniczny” – Jekaterynosław świętował swoje stulecie w 1887 roku, a tymczasem istniało niebezpieczeństwo, że Leonid Breżniew może nie dożyć roku 1987. Powstał więc pomysł, by „połączyć” urodziny miasta z siedemdziesięcioleciem Breżniewa, które przypadało w 1976 roku. Słowem, znalezienie nowej daty narodzin miasta było absolutnie nieodzowne. A dokładniej: trzeba było „postarzyć” miasto o jedenaście lat i obudować tę ideę „naukowymi argumentami”.

³⁷ Zob.: L. I. Breżniew, *Malaja ziemia. Vozroźdenie*. Moskwa, 1979, s. 78.

³⁸ Joel C. Moses, *Regionalism in Soviet Politics: Continuity as a Source of Change, 1953–1982*, „*Soviet Studies*”, vol. 37, 1985, № 2, pp. 184–211; tenże, *Regional Cohorts and Political Mobility in the USSR: The Case of Dnepropetrovsk*, „*Soviet Union*”, vol. 3, 1976, № 1, pp. 63–89.

³⁹ Sergei I. Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City. The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960–1985*, Washington 2010, p. 21.

W grudniu 1971 roku wystosowano oficjalne prośby do Centralnego Wojskowo-Historycznego Archiwum ZSRR i do Centralnego Archiwum Akt Dawnych, o „doprecyzowanie daty powstania miasta”⁴⁰. We wnioskach sugerowano kształt oczekiwanej odpowiedzi, szczególny akcent zaś położono na to, że wcześniej przyjęta data powstania miasta – 1787 rok – została wybrana „dla dogodzenia” samopoczuciu monarchini, mimo że „miasto faktycznie istniało wówczas już od dziesięciu lat”⁴¹.

Wnioskowano o kopie wszystkich dokumentów księcia Grigorija Potiomkina z lat siedemdziesiątych XVIII wieku i początku lat osiemdziesiątych, związanych z regionem, a w szczególności o raport azowskiego gubernatora Wasilija Czertkowa z 23 kwietnia 1776 roku, wysłany do Potiomkina i dotyczący wyboru miejsca „nowych Aten”. Właśnie raport Czertkowa o „projekcie budowy gubernialnego miasta na rzeczce Kilczenie”⁴² stał się uzasadnieniem dla pożądanej nowej daty powstania miasta, która „zbiegała się” z jubileuszem sekretarza generalnego i pozwalała na świętowanie dwustulecia miasta w 1976 roku.

Zbiór dokumentów, wydany w Kijowie z okazji rocznicy zawierał we wstępie takie oto objaśnienie: „Odkryte w ostatnich latach dokumenty świadczą o tym, że miasto zostało założone w 1776 roku. Do jego powstania przyczyniła się konieczność umocnienia południowej granicy Rosji (w związku z zagrożeniem turecką agresją), a także z ekonomicznym zagospodarowywaniem tych terenów”⁴³.

W tym urywku wspinały projekt Katarzyny II zastąpiono ekonomiczną i wojskową „koniecznością”, przy tym imperialna genealogia miasta w żaden sposób nie została podana w wątpliwość.

Również niewielkie znaczenie ma chyba uwaga w przewodniku wydanym w 1976 roku pod adresem „dworianskiej burżuazyjnej nauki historii”, która „na rzecz idei monarchistycznej narzucała miastu datę założenia, związaną w czasie z podróżą imperatorowej Katarzyny II po Naddnieprzu, kiedy to 8 maja 1787 roku w jej obecności zakładano Sobór Przemienienia Pańskiego”⁴⁴. Oczywiście odesłania do niezrealizowanego projektu Jekaterynosławia I (również pomysłu Katarzyny II i Potiomkina) w żadnym stopniu nie obniżało wagi *imperialności narracji*.

A co stało się z kozackimi źródłami Jekaterynosławia w sowieckiej narracji jubileuszowej? Otóż płynnie przeciekły tu one z narracji imperialnej, pozostając elementem miejscowego kolorytu. Przewodnik po historii miasta wspominał

⁴⁰ Archiwum Państwowe Obwodu Dniepropetrowskiego (Derżawnyj archiw Dnipropetrowskoj oblasti, fond 18, opys 38, sprawa 109, arkusz 18–22.

⁴¹ Tamże, arkusz 18.

⁴² *Istorija mista Dnipropetrowska*, s. 85.

⁴³ I. W. Wasiljew (red.) *Dniepropietrowsku 200 let. 1776–1976. Sbornik dokumentow i materialow*, Kijów 1976, s. 5.

⁴⁴ A. F. Watczenko, G. I. Szewczenko, *Dniepropietrowsk. Putiewoditel-sprawocznik*, wydanie 2, Dniepropetrowsk 1976, s. 6.

o kozackich osadach, Połowicy i Nowych Kajdakach „na terenie współczesnego Dniepropietrowska”⁴⁵. Przewodnik z 1970 roku tak romantycznie opisał slobodę Połowicę: „Białe, kryte słomą lepianki, tonące w zieleni sadów w zakolu Dniepru – tak nam się jawi zaporoska sloboda Połowica, której sążone było z biegiem czasu stać się wielkim miastem”⁴⁶. W tekście jubileuszowym w 1976 roku zamieszczono następujący fragment: „Jekaterynosław budowany był na miejscu zaporoskiej osady Połowicy, która zaliczała się do państwowych slobód wojskowych. Przeznaczono na nią 300 wiorst kwadratowych od Dniepru do rzeki Sury i od Starych do Nowych Kajdaków”⁴⁷. Tym samym kozackiej historii miasta nie przemilczano, ale i nie akcentowano.

Imperialna genealogia z domieszką krytyki „dworians`ko-burżuazyjnej historiografii” była bardziej pożądana ze względów pragmatycznych i chronologicznych. Przy tym w powojennej sowieckiej narracji kozactwo zaporoskie ukazywano jako przykład masowego oddolnego ruchu walczącego o sprawiedliwość społeczną⁴⁸. Takie podejście znajdowało oparcie w aprobujących wzmiankach o „kozackiej republice” w notatnikach Karola Marksa⁴⁹.

Temat Kozaków dla Dniepropietrowska miał szczególny wymiar, dlatego że większość umocnionych kozackich osad – siczy – znajdowała się na terenie obwodu dniepropietrowskiego. Oprócz tego lokalnym muzeum historycznym kierował od 1902 roku do 1933 historyk zaporoskiego kozactwa Dmytro Jawornicki, który nie tylko opisywał przeszłość mieszkańców Zaporozża, ale również sam starał się być żywym uosobieniem kozackich cech⁵⁰. W latach trzydziestych Jawornicki uniknął represji, jednak odsunięto go od kierowania muzeum i figurował w dokumentach NKWD jako „pewny swych przekonań ukraiński nacjonalista”⁵¹. Jednak po śmierci Jawornickiego w 1940 roku, postać tę włączono do sowieckiego kanonu, muzeum w Dniepropietrowsku otrzymało jego imię, a w 1961 roku prochy historyka ponownie złożono przy muzeum. Obraz Jawornickiego jako „etnografa-Zaporozca” stał się częścią lokalnego kolorytu, który nie zaburzał ani sowieckiego, ani imperialnego obrazu miasta.

⁴⁵ *Dniepropietrows`k. Dovidnyk-putiwnyk*, wydanie 2, Dniepropietrowsk 1959, s. 11.

⁴⁶ A. F. Watczenko, G. I. Szewczenko, *Dniepropietrowsk. Putiewoditel-sprawocznik*, Dniepropietrowsk 1970, s. 7.

⁴⁷ W. Ja. Borszczewski (red.), *Dniepropietrowsku 200. Istoriko-publicystyczeskij очерк*, Dniepropietrowsk 1976, s. 6.

⁴⁸ Na temat powojennej historiografii kozactwa zobacz: Witalij Jaremczuk, *Mynule Ukrainy w istorycznij nauci URSS pisliastalins`koi doby*, Ostroh 2009. Porównaj Jarosław Pelenski, *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*, „*Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*”, 3/1964, s. 375–418.

⁴⁹ Karł Marks, *Chronologiczeskie wypiski. Archiw Marksa i Engelsa*, Moskwa 1946, t. 8, s. 154.

⁵⁰ sowiecka monografia o Jawornickim: M. M. Szubraws`ka, *D. I. Jawornyc`kyj: Żyttia, folklorystyczno-etnograficzna dijal`nist*, Kijów 1972.

⁵¹ Więcej w: Andrij Portnow, *Istorii istorykiw. Oblyczczia j obrazy ukrains`koi istoriografii XX stolittia*, Kijów 2011, s. 25–27.

Historia imperialna i rewolucyjna

Obchody dwustulecia Dniepropietrowska nie różniły się od przyjętego kanonu organizowania obchodów w Związku Radzieckim lat siedemdziesiątych. Jedynym wyróżnikiem były wzmianki o szczególnych związkach łączących Dniepropietrowsk i sekretarza generalnego. Wydawnictwa jubileuszowe były wzbogacane wypowiedziami Breżniewa o „naszym Dniepropietrowsku”⁵². W uroczystych wystąpieniach rocznicowych, opublikowanych we wszystkich miejskich gazetach, akcentowano więc sekretarza generalnego KC PZPR z Dniepropietrowskiem i jego troskę o miasto i region⁵³.

Mimo zbieżności dat jubileuszów miasta i urodzin sekretarza generalnego, Leonid Breżniew nie pojawił się na obchodach w Dniepropietrowsku. Głównym gościem był inny funkcjonariusz pochodzący z obwodu dniepropietrowskiego, pierwszy sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy Wołodymyr Szczerybycki. Odczytał on dekret prezydium Rady Najwyższej ZSRR o uhonorowaniu Dniepropietrowska orderem Lenina⁵⁴. Oświadczenie Breżniewa głosiło, że „mieszkańcy Dniepropietrowska zasłużyli na tę nagrodę przez swój heroiczny wkład w walkę rewolucyjną, wielką pracę, wierną służbę ojczyźnie i sprawie komunizmu”⁵⁵.

Teza o fundamentalnym znaczeniu „rewolucyjnej walki o ustanowienie dyktatury proletariatu” i Dniepropietrowsku jako „jednym z najważniejszych ośrodków walki o obalenie caratu”⁵⁶ umacniana była Leninowskimi słowami na temat rewolucji 1905 roku – o tym, że w „Jekaterynosławiu buduje się barykady i leje się krew”⁵⁷. I właśnie historia rewolucji i osiągnięcia sowieckich władz stały się motywem przewodnim jubileuszu dwustulecia.

W świetle „rewolucyjnych zasług” miasta jego imperialna genealogia odchodziła w głęboki cień. W przemówieniach z okazji nowej rocznicy miasta wielokrotnie podkreślano różnice między okresem sowieckim a imperialnym. Akademił Zot Niekrasow te odmiennosci opisał tak: „Nie do pomyslenia było w warunkach społecznego ucisku i powszechnego analfabetyzmu marzyć o postępowej nauce i kulturze, odkrywać i pomnażać ludowe talenty. Dlatego zaiste podziwu godne jest to, co stworzono za czasów władzy sowieckiej”⁵⁸.

⁵² *Zori Dniepropietrowska. Fotoalbum*, Moskwa 1976.

⁵³ Zobacz: „Dniepr wieczernij”, 22 maja 1976, s. 3.

⁵⁴ „Dniepr wieczernij”, 22 maja 1976, s. 1.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Cytat za: *Dwa wieka bor'by i truda. Dokumenty i materiały o prazdnowaniu 200-letija Dniepropietrowska*, Dniepropietrowsk 1977, s. 18.

⁵⁷ Na temat rewolucji 1905 roku w regionie zobacz: Charters Wynn, *Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*, Princeton 1992; Gerald Surh, *Ekaterynosław City in 1905: Workers, Jews, and Violence*, „*International Labor and Working-Class History*”, 64/2003, pp. 139–166.

⁵⁸ „Dniepr wieczernij”, 22 maja 1976, s. 4.

Świąteczne rytuały były standardowe i kontrolowane. Wątpliwe, czy organizatorzy uroczystości w 1976 roku przestudiowali, jak przeprowadzano je w roku 1887, jednak sam ceremoniał w dużej części był taki sam lub stylistycznie był podobny. Centrum miasta ozdobiono iluminacjami i transparentami z hasłami. Uroczyste posiedzenie odbyło się nie w pałacu Potiomkina, który wcześniej został przekształcony w Pałac Studentów, ale w nowo zbudowanym teatrze opery i baletu, ze stosownymi przemówieniami i umieszczeniem na sztandarze miasta Orderu Lenina. W finale uroczystego koncertu na scenie pokazano panoramę zakładów przemysłowych i ogromny czerwony czerpak, z którego „niepowstrzymanym potokiem lał się metal, jako najlepszy symbol miasta metalowców”⁵⁹.

Zamiast obrazów z „latarni czarnoksiężkiej” w centrum miasta na innym świeżo zbudowanym obiekcie, stadionie „Meteor”, odbyło się przedstawienie *Dwa wieki walki i wielkich dzieł*. Na początku tej inscenizacji pojawiła się data „1776”, a następnie odczytano dekret Katarzyny II. Nawiązaniem do jubileuszu 1887 roku stał się przeciągły dźwięk syreny Zakładów Briańskich jako symbol „początku nowej epoki” oraz „słynnego jekaterynosławskiego ruchu robotniczego”⁶⁰. Jeśli zwieńczeniem uroczystości 1887 roku stało się uruchomienie Zakładów Briańskich, to w 1976 roku postawiono pomnik Hryhorija Petrowskiego, niedaleko od fabryki jego imienia, naprzeciw dworca kolejowego.

Kreślenie obrazu „naszego przemysłowego Dniepropetrowska” przypieczętowała edycja dwujęzycznego ukraińsko-rosyjskiego zbioru wierszy *Moje robotnicze miasto*⁶¹. I ukraińscy, i rosyjscy autorzy zamieszczonych tam utworów ochoczo opowiadali o „mieście żelaza i stali” oraz podejmowali tematy rewolucji 1905 roku czy komunistycznej partyzantki czasów drugiej wojny światowej, pisali o piecach hutniczych, metalurgach, syrenach fabrycznych, a na ich tle z rzadka w strofach pojawiały się akacje, Dniepr, mosty i szeroki prospekt, aleja miejska, jedyny chyba symbol w zbiorze związany z Katarzyną II. Słowem, sławiono transformację miasta – jednak nie w imperialną stolicę, lecz proletariacką metropolię.

Dyskusje o założeniu miasta po upadku ZSSR: historia i polityka

W końcu lat osiemdziesiątych Dniepropetrowsk stał się miastem „otwartym”, a Jużmasz przestał być przedsiębiorstwem utajnionym. Od początku lat dziewięćdziesiątych miasto zaczęło przyzwyczajać się, że stolicą kraju jest Kijów – do tej pory tę rolę w jego świadomości pełniła raczej Moskwa niż główne miasto republiki związkowej. Natomiast na początku nowego tysiąclecia Dnieprope-

⁵⁹ „Dniepr wieczernij”, 23 maja 1976, s. 4.

⁶⁰ Tamże, s. 2.

⁶¹ *Misto moje robotnicze. Wierszi pro Dnipropetrowsk, Dnipropetrows`k 1976.*

trowsk stracił swój status milionowego miasta – który osiągnął mniej więcej w czasie świętowania jubileuszu dwustulecia w 1976 roku. Po Majdanie w latach 2013–2014, aneksji Krymu i rozpoczęciu wojny w Donbasie, Dniepropetrowsk pokazał się jako miasto lojalnie politycznie wobec państwowości ukraińskiej i przeciwstawiające się dążeniom separatystycznym. Niektórzy dostrzegli odrodzenie „niemal stołecznych” aspiracji „nie pierwszego, ale i nie drugiego miasta”⁶². Jak te wszystkie procesy wpłynęły na mit założycielski i jego imperialną składową?

Na początku lat dziewięćdziesiątych historyk ukraińskiego kozactwa Jurij Mycyk opublikował artykuł, w którym proponował, by liczyć wiek Dniepropetrowska od czasów polskiej twierdzy Kodak (Kudak), zbudowanej w 1635 roku. W ten sposób zasugerowano odejście od dominacji genealogii imperialnej, związanej z osobą Katarzyny II. Argumentacja badacza opierała się na tezie, że właśnie od tej twierdzy „bierze swój początek szereg osiedli, które później stały się dzielnicami współczesnego Dniepropetrowska”⁶³. Polska twierdza Kodak (Kodak) była dość szybko zawojowana przez kozaków, po czym odbudowana, a następnie znów opanowana podczas powstania Chmielnickiego (1648–1657). W 1711 roku została zniszczona na mocy postanowień traktatu pruckiego, a od początku lat trzydziestych XVIII wieku była znana jako osada kozacka. W 1775 roku sloboda ta uzyskała status państwowy, a w końcu XVIII wieku mieściła się tam tymczasowa administracja Jekaterynosławia. W 1944 roku pozostałości twierdzy na obrzeżach miasta przekształcono w kopalnię granitu.

Niektórzy historycy dniepropetrowscy wspierali propozycję, by początków miasta szukać głębiej w historii i wiązać je raczej z ukraińskim kozactwem niż carską Rosją. Osad było więcej, a zatem współcześni zwolennicy koncepcji kozackich korzeni miasta mogli wskazywać to na jedno, to na drugie z nich. Jedni twierdzili, że „w terytorialnym i administracyjnym wymiarze Jekaterynosław-Dniepropetrowsk jest sukcesorem Połowicy”⁶⁴. Inni zaś – że Połowica miała tylko „pośredni wpływ” na przyszłość miasta, a Jekaterynosław jest „następcą miasteczka Nowy Kajdak”⁶⁵.

Jednak w historii miasta, napisanej przez historyków dniepropetrowskiego uniwersytetu państwowego, stwierdzano, że Jekaterynosław, w porównaniu z Kodakiem (Kudakiem) był „zdecydowanie nowym miejskim organizmem”,

⁶² Więcej o fenomenie Dniepropetrowska po Majdanie w: Andrij Portnow, *Dniepropetrowsk. O tym, jak breżniewowska stolica stała się „sercem Ukrainy”*, „Przegląd Polityczny”, 129/2015, s. 112–115.

⁶³ Jurij Mycyk, *Jak wynikło nasze miasto*, w: tegoż, *Kozac’kyj kraj: Narysy z istorii Dniepropetrowszczyny XV–XVIII st.*, Dniepropetrows’k 1997, s. 153.

⁶⁴ W. S. Moroz, *Połowycia ta jiji misce w urbohenezi m. Dniepropetrowska*, „Prydniprowja: istoryko-krajeznawczy doslidzennia”, tom 8, Dniepropetrows’k 2010, s. 49.

⁶⁵ O. Repan, W. Starostin, O. Charlan, *Palimpsest. Korimnia mista: poseleennia XVII–XVIII st. w istorii Dniepropetrows’ka*, Kijów 2008, s. 249.

a w historii miasta Jekaterynosław I z lat 1776–1777 jest punktem wyjścia pierwszej jego realizacji jako projektu urbanistycznego”. Natomiast rozpoczęcie budowy Soboru Przemienienia Pańskiego w 1787 roku miało być datą końcowego zatwierdzenia tego projektu⁶⁶. Stronnicy imperialnej genealogii Dniepropetrowska nalegali: „Między Jekaterynosławiem a Dniepropetrowskiem, nie zważając na wszystkie zmienne koleje losu w XX wieku, zachowała się prawdziwa historyczna ciągłość”, a między Kudakiem i Jekaterynosławiem takiej sukcesji nie było⁶⁷.

Ta historyczna dyskusja jest daleka od rozstrzygnięcia. Ciekawe, że wzięli w niej udział wyłącznie historycy dniepropetrowscy albo pracujący w tym mieście, albo pochodzący z tego miasta, którzy wyjechali do Kijowa. Bardzo istotnym wydaje się to, iż *opozycja w ich argumentacji budowana jest na linii Kozacy – imperium, a nie Europa – Rosja*. Warto dodać, że Kudak (Kodak) można określić jako najbardziej wysuniętą na wschód forpocztę polsko-litewskiej Rzeczypospolitej, a dawniejszą przynależność do tego państwa części obecnych białoruskich i ukraińskich terytoriów, poniekąd uznaje się za argument na rzecz ich „europejskości”. Jednak w debacie o początkach Dniepropetrowska wątek polski nie cieszył się popularnością.

Władze miejskie do dziś nie odżegnały się od breżniewowskiej daty założenia miasta, to jest 1776 roku, i to odzwierciedla właściwą im ostrożność w kwestiach symbolicznych. 25 stycznia 2012 roku rada miejska Dniepropetrowska podjęła decyzję, by nadać imię Leonida Breżniewa jednej z niewielkich, do tej pory nienazwanych ulic na skraju miasta. We wrześniu tegoż 2012 roku płaskorzeźba z brązu z wizerunkiem Breżniewa ozdobiła jedną z ośmiu betonowych stel z portretami piętnastu wybitnych osobistości urodzonych w obwodzie dniepropietrowskim, ustawionych w centrum miasta z okazji jubileuszu obwodu. Obecność w miejskiej toponimice Dniepropietrowska nazwiska Breżniewa, fakt unikalny dla posowieckiej Ukrainy, można uznać raczej za przejaw *lokalnego patriotyzmu* (symbol „złotego wieku” w historii miasta) niż nostalgię po ZSRR. I to dlatego nawet po Majdanie płaskorzeźba z wizerunkiem Breżniewa przetrwała „dekomunizację”, w odróżnieniu od pomników Lenina i Petrowskiego oraz tablicy upamiętniającej Feliksa Dzierżyńskiego.

Dniepropietrowsk pomiędzy tym, co carskie, kozackie a sowieckie

Stulecie Jekaterynosławia w 1887 roku było świętem imperialnego miasta, które w kontekście gwałtownej industrializacji, jak się wydawało, w końcu za-

⁶⁶ *Istorija міста Dniepropetrovs'ka*, Dniepropetrovs'k 2006, s. 78–79.

⁶⁷ Je. A. Czernow, *Naczało wriemieni «URBIS» w istorii Dniepropietrowska*, „*Naddnyprians'kyj istoryko-krajeznawczyj zbirnyk*”, 1/1998 (Dniepropetrovs'k), s. 110–114.

częło realizować zapoczątkowany przez Katarzynę II i Grigorija Potiomkina wspaniały scenariusz rozwoju. Kozackie slobody na terenie miasta – nawet jeśli nie zostało ono zbudowane według oryginalnego projektu jako południowe centrum Rosji – nie podważały i nie godziły w dominację i rozmach imperialnego marzenia. Odwrotnie – one je uwydatniały. Nie było sensu ani potrzeby w unikaniu wzmianek o Nowym Kajdaku czy Połowicy. Jeśli by tak robiono, znaczyłoby to, że dostrzeżono w tym problem ideologiczny. Jednak organizatorzy obchodów w 1887 roku nic złego w kozackiej prehistorii miasta nie widzieli.

Dwustulecie Dniepropetrowska, które władze miasta zdołały „przenieść” na 1976 rok, z jednej strony przeciwstawiało to, co carskie, temu, co sowieckie, z drugiej zaś pozostawało wciąż w ramach imperialnej genealogii. Wątek kozacki, zwłaszcza przedstawiany w kontekście „wielowiekowego społecznego ucisku” w tym breżniewowskim jubileuszu był tylko ideologicznie nieszkodliwym ornamentem, elementem miejscowego kolorytu, pozbawionym wagi ideologicznej.

Znaczenie kozackich korzeni miasta wybiło się na pierwszy plan dopiero w czasach niepodległej Ukrainy, gdy szukano narodowej narracji. Uznawane dotąd za niewinne wzmianki historyków czy kartografów o Połowicy czy Nowym Kodaku nagle stały się poręczną możliwością *nie-imperialnej*, a nawet *anty-imperialnej* narracji o początkach miasta. Jednocześnie, do tej pory nie wpłynęły one na zmianę ustalonej w niecodziennych okolicznościach daty „założenia Dniepropetrowska w 1776 roku”.